

OLVASS FELESLEGESET!

– SIK ENDRE ÁLLANDÓ ROVATA –

Amióta a szakmában vagyok, harcolok a túlzásba vitt specializáció, a semmiről való mindentudás irányába mutató szakszerűség eluralkodása ellen. Természetesen a kudarc elkerülhetetlen, de kedvenc fegyverem ennek ellenére hasznossá válhat mások kezében is. Arról van szó, hogy világéletemben vigyáztam arra, hogy ha nyaralni mentem vagy feleslegesnek tűnő konferencián üldögéltem, akkor olyan tanulmányokat olvassak, amelyeknek semmi köze nem volt ahhoz, amivel akkor éppen foglalkoztam. Gondosan mindig valamilyen feleslegeset olvastam. Ezek között sok volt olyan, amibe beleszerettem, s félretettem, hogy valaha talán valakinek a kezébe adhatom, hogy foglalkozzon vele behatóbban, mert a mű valamilyen szempontból zseniális.

Az itt következő három elemzés három szerző műve, akik a Debreceni Egyetem Szociológia és társadalompolitika doktori program, illetve a mesterszak hallgatóiként ismerkedtek a (három)határok szociológiájával, s ennek során olvasták el az ismeretetésre kerülő három kötet¹ (melyek az utóbbi három-öt évben születtek) tanulmányait. A három recenzió célja az, hogy kedvet csináljon másoknak (kiknek száma reméljük, háromnál nagyobb lesz) is a felesleges olvasáshoz. (S. E.)

¹ Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde (2013): Kint és Bent – Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken. Harmattan Kiadó, Budapest; Sik Endre – Surányi Ráchel (2015): Határhatások. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar és a Tárki Társadalomkutatási Intézet Zrt. közös kiadása, Budapest; Turadi Tünde (szerk.) (2015): Hármass határok néprajzi értelmezésben. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest http://www.nti.btk.mta.hu/harmashatarok/anyagok/Harmashatarkonyv_VEGLEGES.pdf

OLVASS FELESLEGESET!

Kint és bent háromszor¹

BALÁZS ANDRÁS²

A négy határmenti településen zajló kutatás eredményeit közreadó tanulmány azt a kérdést járja körül, hogy a peremhelyzetű gazdasági térségekben milyen együttélési formációk, munkamegosztási gyakorlatok jöttek létre a rendszerváltás után. Vagyis, hogy a gazdasági szerkezetváltozás következtében jelentőségüket veszítő mezőgazdasági és ipari központok vonzáskörzetében található települések hogyan rendeződtek át demográfiai, etnika és életszervezési szempontból, illetve hogy az egyes társadalmi csoportok boldogulásában milyen mértékben meghatározó az informális gazdaságban való részvétel.

A szerzők a településtípusok leírásával arra keresik a választ, hogy az átalakuló körülmények miként befolyásolták a határmenti községek³ lakóinak identitását, a kooperációk és kizárások mechanizmusai milyen szerepet játszanak a falusi szomszédságok hétköznapijaiban. A társadalmi folyamatok vizsgálata nem elsősorban a kultúrára, sokkal inkább a közösségi szerveződés formáira koncentrál. A peremhelyzet hármassága – országhatár, etnikai határok, az informális gazdaság határai – ha különbözőképpen is, de a vizsgált települések mindegyikére hatással van.

Módszertan

A tanulmánykötet kiterjesztett esettanulmányok összegzésének tekinthető, amely egyes módszertant alkalmaz. A közösségkutatás az egyes helyszíneket alulról közelíti meg: a helyi elittel való kapcsolatfelvételt megelőzően a kérdezők véletlenszerűen kiválasztott házakhoz látogattak el. Az intézményi interjúk a háztartásfőekkel készített beszélgetéseket egészítik ki. A kutatók az interjúk és egyéb források feldolgozása során az esetszintű megértésre törekedtek. A helyi megélhetési formák, a határmegvonó és határátlépési gyakorlatok logikáját az egyes interjúalanyok életútján keresztül ismerhetjük meg.

¹ Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde (2013): *Kint és Bent – Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken*. Harmattan Kiadó, Budapest.

² Debreceni Egyetem, Humán Tudományok Doktori Iskola Szociológia és társadalompolitika doktori program, doktorandusz.

³ A kutatás helyszíneit Old, Mocsa, Bedő, valamint Tiszakerecseny községek alkotják.

OLVASS FELESLEGESET!

A tanulmánykötet módszertani sajátossága, hogy a helyi viszonyok bemutatását több dimenzióban végzi el: Miközben feltárja a települések demográfiai szerkezetének átalakulása mögött álló migrációs stratégiák mozgatórugóit, esettanulmányokkal illusztrálja a helyi társadalom átforgalmódását. Az interjúrészletek elemzése pedig érzékenyen világít rá a községi identitás és etnikus reprezentáció változásaira.

Az informális gazdaság szerepe

A települések lakóinak megélhetési stratégiáit vizsgálva a kutatók arra voltak kíváncsiak, hogy a községeket alkotó társadalmi csoportok boldogulásában milyen mértékben meghatározó az informális világban való részvétel⁴.

A négy falu lakosságának jövedelemstruktúráját összevetve világossá vált, hogy az egyes háztartások tisztán piacról származó bevételei elenyészőek. Az államtól érkező forrásokkal elsősorban a közalkalmazottak és a nyugdíjasok rendelkeznek. A vegyes bevételi források – társadalmi és foglalkozási státusztól függetlenül – a vizsgált községek valamennyi csoportjánál megtalálhatóak.

A peremhelyzetű gazdasági térségek településeire egységesen jellemző, hogy a gazdálkodás és munkamegosztás viszonyaira az önkormányzat jelentős befolyást gyakorol. A polgármesteri hivatal és a hozzá kapcsolódó intézmények mellett a közfoglalkoztatás munkaerőigénye a helyi társadalom domináns alakítója. A települési vezetők nem ritkán a közmunkaprogramokon keresztül érvényesítik hatalmi érdekeiket.

A háztájizás során megtermelt javak elsősorban a kiegészítés, a közösségen belüli cserék és az önreprezentáció eszközei. A jószágirtartás a gazdasági racionalitás helyett főként státuszszimbólumként van jelen. A kisparaszti hagyományok ápolása, valamint a Kádár-korszak munkás világához kapcsolódó nosztalgia az újonnan betelepülőkkel szembeni – gyakran etnikus színezetű – határmeghúzás része.

Az informalitás jelenlétét településenként vizsgálva a kutatók arra jutottak, hogy Oldon valamennyi társadalmi csoport fenntart informális kapcsolatokat. Az informális piaci szolgáltatásokból és a cserealapú szerveződésekben származó jövedelmek (fuvarozás, cselédkedés, feketepiacozás stb.) mellett gyakran az időnyomok résztvevőit is kisebb adományokkal, „zsebbe adott pénzzel” fizetik ki. Kirajzolódik azonban egy hierarchikus rendszer: míg a magasabb státuszú családok kevésbé

⁴ Az informális gazdaság és a hozzá kapcsolódó tevékenységek kutatása Keith Hart szociálandropológus tevékenységéhez kötődik (Hart 1973). A fejlett világ országainak vizsgálatakor hagyományosan azokat a pénzkereseti lehetőségeket tekintik az informális gazdaság körébe tartozónak, amelyek valamilyen módon elkerülik a hatósági szabályozást, egyben az állam által nyújtott védelmet sem élvezik (Castells – Portes 1989, Feige 1990). Ebben a megközelítésben nem válik el egymástól az informális és az illegális kategóriája: az adott társadalmi kontextus dönti el a tevékenység minőségét.

OLVASS FELESLEGESET!

vesznek részt az informális gazdaságban, addig a legalacsonyabb státuszú háztartások nagyobb mértékben finanszírozzák magukat informális forrásokból.

A legelszigeteltebb helyzetű Tiszakerceseny esetében a szegény családoktól a helyi középosztályig mindenki az informális világban igyekszik boldogulni. Számos családban a „tőkefelhalmozás” alapjait a kilencvenes években folytatott csempészet teremtette meg, némelyek informális kapcsolatrendszerüknek köszönhetően vették ki részüket a földprivatizációból. A faluba visszatért aszfaltozó családok a korábban jövedelmező építőipari munkákból szorultak ki többé-kevésbe teljesen. Előbbi tevékenység virágzása idején sem feltétlenül jelentett legális alkalmazást, mára legfeljebb egy-két hónapos alkalmi munkát biztosít a fővárosban. Kizárólag formális kapcsolatokkal csupán a falu egyetlen nagyvállalkozója, illetve a közalkalmazottak rendelkeznek.

A méreténél fogva leginkább rétegzettnek tekinthető Mocsán a legalacsonyabb és a legmagasabb státuszú csoportok bírnak informális kapcsolatokkal. A helyi nagyvállalkozók „ügyeskedése” mellett Mocsán a segélyekből, alkalmi munkákból élő háztartások érintkeznek az informális világgal. E családokban keverednek a formális és informális, állami és piaci bevételek, s itt találjuk mindazokat, akik az illegális határt átlépve jutnak egyéb forrásokhoz (pl. orvhalászat).

Hasonló mintázatot mutat Bedő is, azzal az eltéréssel, hogy a községben a legmagasabb státuszúakra jellemző az illegalitással való érintkezés. A helyi munkanélkülieknek és közmunkásoknak elsősorban a mezőgazdasághoz kapcsolódó kiegészítő tevékenységekből származik kiegészítő jövedelme.

Általánosságban megállapítható, hogy azokon a településeken, ahol a piaci mechanizmusok vagy pályázati források szerephez jutnak, ott az előnyök megszerzése érdekében a középosztály és az elitek mozognak az informális világban. Minél távolabb kerülünk azonban a kiszámítható munkajövedelmek világától, annál inkább az informalitás szövi át a helyi társadalom mindennapjait.

Demográfia és migráció

Noha valamennyi vizsgált település az országhatárhoz közel fekszik, a helyi és regionális különbségek miatt az elmúlt évtizedekben eltérő migrációs stratégiák váltak meghatározóvá⁵. A migrációnak két domináns formája figyelhető meg a településeken: a munkaerőpiaci migráció, amikor az egyének, illetve családok a megélhetés

⁵ A munkaerőpiaci migráció klasszikus elméleteiben a migrációt magyarázó legfontosabb változó az egyén és a rokonság korábbi migrációs tapasztalata: a kibocsátó és céltelepülések közötti kapcsolatot a bevándorló hálózatok újratermelése tartja fenn. Azok tudnak tehát leginkább kimozdulni születési helyükről, akik ugródeszkeként képesek használni baráti, rokoni ismeretségeiket (Massey 1987, Taylor 1986).

OLVASS FELESLEGESET!

miatt váltanak lakóhelyet, valamint a képzési migráció, amikor a magasabb iskolai végzettség megszerzése okán hagyják el születési helyüket.

A lehetőségek és erőforrások beszűkülése miatt az oldi családok már a szocialista korszakban arra törekedtek, hogy a gyermekeik a megyén belül próbáljanak boldogulni. A rokonsági rendszer közelsége jelentősen csökkentette a költözés költségeit és kockázatait. Az előregedő és elnéptelenedő faluba a telepfelszámolásokat követően a környékbeli romák költöztek be, akik azonban jóval szerényebb mobilitással bírnak. A generációs elvándorlás és a roma családok betelepülésének köszönhetően Oldon lezártnak tekinthető az etnikai csere.

Bedő a rendszerváltás időszakában került periférikus helyzetbe, ám a falut érintő migrációs nyomás etnikai hovatartozástól függetlenül nehezedett a lakókra. Elérhető munkalehetőség hiányában a helyi lakosság jelentős része a fővárosban próbált szerencsét. Mindezt megelőzte egy felhalmozási szakasz, amikor csupán a férfiak, illetve fiatal felnőttek igyekeztek tőkére szert tenni a kétlaki étellel.

Tizsakerecseny és Mocsá esetében már a hatvanas-hetvenes években jelentős ingázás kezdődött, mely azonban nem eredményezett végleges elköltözést. Tizsakerecsenyben az ingázó életforma a roma vállalkozói réteg („aszfaltozók”) esetében általánossá vált. A gazdasági válságok idején egyfajta „visszatorlódás” figyelhető meg, amely további szociális és etnikai feszültségeket eredményez a községben belül.

A vizsgált települések közül – a környékbeli ipari központok közelség miatt – egyedül Mocsá tudta megtartania népességreprodukciós képességét. Mocsáról csak annak kellett kimozdulnia, aki közép- vagy felsőfokú intézményben akart továbbtanulni. Bár Bedőnek jelentős esélye mutatkozik arra, hogy idővel Nagyvárad agglomerációs településévé váljon, a tősgyökeres helyiek többsége – köztük az egykori roma lakosság – véglegesen elhagyta a falut. Old és Tizsakerecseny mára visszafordíthatatlanul a perifériára szorult, az ott élők menedékként, „depóként” használják községeket.

A helyi foglalkoztatás sajátosságai

A helyi közösség egzisztenciális boldogulására a rendszerváltást követően három formában nyílt lehetőség: a mezőgazdasági termelésbe való bekapcsolódás mellett csupán a települések intézményeiben történő munkavállalás, illetve a közmunka biztosítja a létfenntartáshoz szükséges bevételeket. A határ közelsége miatt a kilencvenes évek elején a bevételforrásokat a jövedéki termékekkel való kereskedés, valamint a benzincsempészség egészítette ki. A bevásárló turizmust leszámítva, az országhatár idegenforgalmi szempontból csupán Bedő esetében játszik szerepet.

A szezonális mezőgazdasági munkáknál az önkormányzat intézményeinél való munkavállalás, illetve a közfoglalkoztatás ugyan kiszámíthatóbb megélhetést garan-

OLVASS FELESLEGESET!

tál, ám a forráselosztás és munkaerő-kiválasztás sajátosságai miatt ez az alternatíva csak egy szűk réteg számára nyitott. A községi vezetők lényegében egy személyben határoznak a helyi szociálpolitika és humánerőforrás-gazdálkodás valamennyi kérdéséről. Ennek megfelelően a közfoglalkoztatásban résztvevő személyek kiválasztása szelektív és kirekesztő. Az önkormányzati intézményekben és az idősgondozásban szinte kizárólag a helyi vezetőkhez közel álló, „megbízható” személyek dolgozhatnak⁶.

A tanulmány szerzői a helyi viszonyok vizsgálata során arra jutottak, hogy a társadalmi integráció bizonyos korlátozott formáit a helyi mezőgazdasági vállalkozók teremtik meg. A kutatás során felvett interjúk Tiszakerceseny esetében például arról számolnak be, hogy a munkaadók többsége etnikai hovatartozástól függetlenül alkalmaz napszámosokat. Mivel a mezőgazdasági vállalkozók maguk is kiszolgáltattak a bér munkásoknak, a bevált munkaerővel személyesebb viszonyra törekednek. A községi gazdasági elit integrációs törekvéseit azonban hiba volna túlbecsülni: ugyan a helyi szegényközösség egy részét legalább idényjelleggel bevonják a községi munkamegosztásba, ám e „patrónus-kliens” rendszer a hierarchikus viszonyokat is konzerválja.

Harc a közösségi terekért

A feltáró esettanulmányok a megélhetésért folytatott megküzdési stratégiák mellett a felszín alatt zajló társadalmi folyamatokat is bemutatják. A vizsgált települések egy részében a tősgyökeres polgárok és a demográfiai többséget alkotó roma családok között egyfajta szimbolikus harc zajlik a közösségi terekért. Az adott község telepi jellegű részéről (vagy romák lakta utcáiból) a falumag irányába beköltöző lakosságot az évtizedek óta ott élő helyiek nem tudják visszatartani, hiszen nem akad más, aki megvásárolná az üresen álló belterületi ingatlanokat. Hasonló a helyzet az érintett települések iskoláiban is: a roma gyermekek számszerű többségét kénytelen-kelletlen elviselik a többségi szülők, mivel az intézmények a kisebbségi fiatalok nélkül fenntarthatatlanok lennének.

A fenti folyamatot a kutatók beszámolóí szerint a rendszerváltást követően fel erősödő szelektív migráció tovább erősítette. A '89 után bekövetkező társadalmi területi egyenlőtlenségeket felismerve a középrétegek piacképes szaktudással rendelkező része fokozódó intenzitással hagyta el szülőfaluját, illetve igyekezett gyermekei számára a földrajzi mobilitás lehetőségeit megteremteni. Ezzel párhuzam

⁶ A közfoglalkoztatás társadalom- és piactorzító hatásainak részletes megismeréséhez érdemes elolvasni Messing Vera *Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom* című tanulmányát (Messing 2012).

OLVASS FELESLEGESET!

mosan a falut elhagyó családok helyére alacsonyabb státuszú, jellemzően a nagyvárosokból kiszoruló szegénycsaládok vándoroltak be⁷.

Ugyan az eltelt évek alatt egyre nagyobb számban fogyó „őslakosok” erős csoporttudattal, hasonló társadalmi, gazdasági és kulturális jellemzőkkel rendelkeznek, létszámukat tekintve vesztesre állnak. Vezető szerepük megőrzése kétféle okkal magyarázható. Egyrészt a helyi gazdasági és politikai kulcspozíciók mindegyikét a többségi polgárok birtokolják, másrészt az újonnan beköltözők etnikailag homogénnek tekinthetők, valójában azonban egy rendkívül sokszínű csoportot alkotnak.

Összefoglalás

A formális és informális megélhetési technikák leírása során az esettanulmányok egy része a helyi szinergiák, a többségi és kisebbségi lakosok közötti békés munkamegosztás eredményeiről számol be. Ennek ellenére érdemes elgondolkodnunk a peremhelyzetű térségek hosszabb távú perspektíváiról.

Bár a kutatás időszakában az etnikailag vegyes összetételű községekben egyfajta egyensúlyi helyzet állt fenn a kulcspozíciókat betöltő nem-romák és a demográfiai többséget jelentő cigányság között, azonban e status quo nem ad megnyugtató választ a jövőt illetően. A községek társadalmi békéjét nem lehet tartósan a helyi nagygazdák racionális és tisztességes munkaadói magatartására alapozni. Kérdés, hogy milyen jövő előtt állnak azok a szegregálódó települések és kistérségek, ahonnan a piaci szereplők és az állami intézményrendszer közel egy évtizede kivonult.

A rendszerváltás utáni változásokkal, a munkalehetőségek hirtelen beszűkülésével a tősgyökeres és betelepülő családok is csapdahelyzetbe kerültek: elköltözni – az elértéktelenedő ingatlanok és érdemi megtakarítások híján – nem tudnak, a helyi boldogulás lehetetlenné vált. A kifelé irányuló munkavállalás bizonytalanabb és kiszolgáltatottabb helyzetet teremt, mint az elmúlt évtizedekben bármikor.

Irodalom

Castells, Manuel – Portes, Alejandro (1989): *World Underneath: The Origins, Dynamics and Effects of the Informal Economy*. In: Portes, Alejandro – Castells, Manuel (eds.): *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. L. A. Banton, Baltimore, MD, The Johns Hopkins University Press: 208–227.

⁷ A szegregálódó térségek kialakulásának új mintáiról a kétezres évek közepétől születtek átfogó munkák (Ladányi – Széleányi 2004, Virág 2010).

OLVASS FELESLEGESET!

- Feige, Edgar L. (1990): Defining and Estimating Underground and Informal Economies: New Institutional Economics Approach. *World Development* 18(7): 989–1002.
- Hart, Keith (1973): Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*, 11(2): 61–89.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Massey, Douglas (1987): Understanding Mexican Migration to the United States. *American Journal of Sociology*, 92: 1372–1403.
- Messing Vera (2012): Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom. In: Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest: 204–220.
- Taylor, Edward J. (1986): Differential Migration, Networks, Information and Risk. *Research in Human Capital and Development*, 4: 147–171.
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve – Falusi gettók az ország peremén*. Akadémiai Kiadó, Budapest